

REPORTS OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ISSN 2224-5227

Volume 6, Number 310 (2016), 131 – 140

UDC 141.7

K.K. Kaldybay¹, T.K. Abdrasilov², M.O. Nassimov³¹Kh.A.Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, e-mail: kaldibaykaynar@list.ru;²Kh.A.Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, e-mail: turganbay33@mail.ru;³«Bolashak» University, Kyzylorda, Kazakhstan, e-mail: nasimov_m@mail.ru

THE PROBLEM OF HUMAN IN THE RELIGIOUS HERITAGE OF MODERN KAZAKH THINKERS

Abstract. This article considers religious, philosophical problems, national knowledge and reasoning about the universe in ideas of Kazakh thinkers. It is obvious that they are paying attention to the problem of human. In this regard, we compare the promotion of human problems in religious discourse from ancient times to the present days, connecting it with modernity. From this we have identified urgent problems of modern Kazakhstan, which have to be solved: to contribute to the development of all kinds of religions and theology on the world arena, to carry out researches at a competitive level with them; to improve the scope of the psychology of religion, phenomenology of religion, sociology of religion; to explore the religious and psychological climate in our country and to determine the direction of its development in the future, to provide forecasts, etc. We also identified the following theoretical problems and their possible solution as follows: to decide controversial issues in the field of religious knowledge, to propose specific considerations to society; to leave religious discussions open, and to pay special attention to public opinion including social networks and explore them; to give vent to system views in the direction of free consciousness and different directions; to create discussions.

Keywords: religion, philosophy, human, spirituality, moral qualities.

ӘӨЖ 141.7

¹ Қ.Қ. Қалдыбай, ² Т.Қ. Абдрасилов, ³ М.Ө. Насимов^{1,2} Қ.А. Яссауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қаласы, ҚазақстанE-mail: kaldibaykaynar@list.ru; E-mail: turganbay33@mail.ru;³ «Болашақ» университеті, Қызылорда қ., Қазақстан,
e-mail: nasimov_m@mail.ru

ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚ ОЙШЫЛДАРЫНЫҢ ДІНТАНУЛЫҚ МҰРАЛАРЫНДАҒЫ АДАМ МӘСЕЛЕСІ

Аннотация. Бұл мақалада қазақ ойшылдарындағы діни философиялық мәселелер жалпы ұлттық таным-түсінік пен дүниеауи пайымдаулар адамға қатысты болғандықтан, ол діндегі адам мәселесіне баса назар аударатындығы айтылады. Осыған байланысты, көне замандардан бастап, бүгінгі күнге дейінгі діни пайымдаулардағы адам мәселесінің қозғалуын таразылай келе, оны бүгінгі күнмен байланыстырдық. Бұдан қазіргі Қазақстандағы шешілуі тиіс түйткілді мәселелер туындаттық: әлемдік сахнадағы дін мен теологияның барлық түрлерінің дамуына үлес қосып, олармен бәсекелесе алатындай деңгейдегі зерттеулер жүргізу; дін психологиясы, дін феноменологиясы, дін әлеуметтануы салаларын жетілдіре түсу; еліміздегі діни-психологиялық климатты зерттеп, оның болашақтағы даму бағдарын анықтап алу, болжамдар ұсыну т.б. Сондай-ақ мынадай теориялық мәселелерді туындатып, жинақтап былайша ұсындық: діни таным аймағындағы қайшылықты мәселелерді шешіп, нақты тұжырымдарды қоғамдық ойталқыға салу; діни пікірталастарды ашық қалдыру, теориялық сана елей бермейтін әлеуметтік желілердегі қоғамдық пікірге дейінгілердің бәріне аса мән беріп, оны зерттеу; реті келгенде, еркін ой-сана мен әр түрлі бағыттағы көзқарастар жүйесіне ерік беру және пікірталастар өрбіту т.б.

Түйін сөздер: дін, философия, адам, руханилық, моральдық құндылықтар.

Дін философиясындағы адам мәселесін қарастырғанда, біз, біріншіден, халқымыздың тұтастай таным-түсінігіндегі осы тақырыптың зерттелу деңгейін айналып өте алмайтындығымыз хақ, себебі, қазақ дүниетанымы әлемдік философияның бір бөлшегі, екіншіден, қойылып отырған ахуалдың тәжірибелік қырлары болуы тиіс, оның бүгінгі күнгі еліміздегі өзектілігі де ашылуы қажет, үшіншіден, дүниежүзілік философиялық ой-санамен қатар, өзіміз осы мәселені қалай шеше аламыз деген түйткілдер қойылатындығы өзінен-өзі түсінікті жайт. Дін философиясындағы адам мәселесін XX ғасырдағы қазақ философиясы бойынша қарастыру оның бүгінгі күнге дейінгі даму эволюциясының негізінде қалыптасты. Атап айтқанда, шартты түрдегі былай бөлінген кезеңдерді: мифологиялық түркі дәуіріндегі және тәңіршілдік пен шаманизм діндерінің өрлеу кезеңіндегі адам, орта ғасырдағы ислам философиясындағы тұлға, қазақ хандығы тұсындағы діни сенімдер туралы толғаныстар аясындағы антропология, қазақ ағартушылығы тұсындағы діни дүниетанымындағы адам мәселесін бастан өткізді.

Біз қарастырып отырған қазіргі кезеңдегі дін философиясындағы адам мәселесін де шартты түрде екіге бөліп қарастыратын боламыз.

1. Кеңес үкіметінің тұсындағы дін философиясындағы адам туралы толғаныстар: а) кеңес үкіметі қарсаңындағы және кеңес үкіметі алғашқы орнаған кезеңдеріндегі қазақ зиялыларындағы діни дүниетанымы; ә) кеңес үкіметінің толыққанды заманындағы еркін-ой санадағы адамның орны;

2. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі Қазақстандағы дін философиясындағы тұлға мәселесі: а) XX ғасырдың соңындағы; ә) XXI ғасыр басындағы дін философиясындағы антропологиялық толғаныстар.

XX ғасырдағы діни дүниетаным ділдік, архетиптік түрде сабақтасқан көне тарихи-рухани мәдениетімізден тамыр тартады. Оның эволюциясы, түптеп келгенде, бүгінгі біздің руханиятымыздың, оның ішінде діни дүниетанымымыз бен ондағы адам мәселесінің түп негізі мен алғышарттары болып табылады. Оның түп бастаулары арғы түркілік кезеңнен бастау алады. Сондықтан көне түркілердің сенімі болған тәңіршілдікте адам, оның ішінде түркі халқы әлемнің орталығына орналасқан өзінің еркіндігін паш етті. Бұл сенім өзінің салттарын орындауды талап еткенмен, отандық зерттеушілер атап өткендей, белгілі бір деңгейде зайырлы бағыт ұстануға жетелейтін, арғы түркі жұртына ұлттық рух беретін ұлттық идеяның қайнар көзі болды.

Тәңіршіліктің адамға қатысты: еркіндік, рух берушілік, биофизиологиялық жетілгендік т.б. сапалары кейіннен түркі-қазақ халқының дін туралы толғаныстарында жалғасын тапқан болатын.

Әл-Фарабидің діни философиясы мен адам мәселесіне қатысты дүниетанымының орталық түсінігі – бақытты адам идеалы болатын. Әлеуметтік тұрғыдан толғанылған қайырымды қала утопиясындағы адамның негізгі өмірмәнділік мақсаты – білім мен адамгершілік арқылы кемелденіп, бақытқа жетуге ұмтылу болып табылады. Бұл утопиялық сипатта болғанмен, кейіннен қазақ халқының мұраттарында жалғасын тауып сабақтасқан болатын. Сондай-ақ, ойшылдың «ал-инсан-ул-ақл» (парасатты адам) категориясы суфилердің инсан-камил (кемел адам) концепциясына сай келетіндігін тұжырамдаушылар да түркілік-діни философиялық таным сабақтастығын әйгілейді [1]. Олай болса келесі кезекте, А. Яссауидің адам мәселесіне шолу жасап өтеміз.

А. Яссауидің діни философиясы бір қарағанда тек аскеттік өмір сүру мұраттарын насихаттайтын тұтас ілімді негіздеу болғанмен, түп мәні – тұлға қалыптастыру (аль-инсан аль-камил). Жетілген адам болмысының таза рухани-моралдік жағынан толыққандылығының өзіндік бір үлгісін жасап шығарған оның ілімінде, мистикалық бейнелер мен қоғамдық өмірдің шынайы бейнелері қатыстырылып, өзіндік бір талғау мен шыңдалу, салыстыру мен ұмтылдыру сияқты стимулдарға айналған деуге де болады. Бірақ тұлға аскеттік өмір стилінде болған жағдайда ғана өзіндік бір жаңа руханияттық өрлеу сатысына көтеріледі, ол психологиялық, философиялық, педагогикалық арналар арқылы өзінің бағдарын айқындап алатындығы туралы айтылады. Нәтижесінде, діни ғашықтық сезім адамды кемелдендіруге алып келетін негізгі қозғаушы күш болып саналады.

ХУ-ХУІІІ ғасырлардағы жыраулар поэтикасы мен ХУІІІ-ХІХ ғасырлардағы ақын жыраулардың шығармашалығындағы дінге қатысты адам мәселесінің толғанылуының негізгі бағдарлары: жаугершілік пен елдік, намыс пен жігер, адамгершілік пен заман т.б. туралы болып келеді. Мысалы, ерлік пен намыс туралы Шалкиіздің: «...Батыр болмақ сойдан-дүр, Жалаңаш барып жауға ти, Тәңірі өзі біледі, Ажалымыз қайдан-дүр!» деп толғауы, адамгершілік туралы:

Бұқар жыраудың: «Бірінші тілек тілеңіз, бір аллаға жазбасқа, Екінші тілек тілеңіз, шұғыл бір пасық залымның тіліне еріп азбасқа, Үшінші тілек тілеңіз, үшкілсіз көйлек кимеске, Төртінші тілек тілеңіз, төрде төсек тартып жатпасқа, ...Желкілдеген ту келіп, жер қайысқан қол келіп, сонан сасып тұрмасқа ...», -депжырлауы, болашақ заман туралы зар заман ақындарының: «Атамыз Адам пайғамбар, Топырақтан жаралды», -дей келе, заманның ақыры туралы сарынға келіп тірелуі т.б.Сондай-ақ, дін философиясы тұрғысынан деп айтуға болатындай, діни фанаттық пен құр құлшылықты да сынға алу кездеседі. Мысалы. Ақтамберді жыраудың «Ей, азаматтар, шоралар» атты толғауында: «Меккені іздеп нетесін, Меккеге қашан жетесін, Әзір Мекке алдында, Пейіліңмен сыйласаң, Атаң менен анаңды»деген ойтолғамдар да батыл ұсынылады [2].

Демек, жыраулар поэзиясында діннен туындатылған өмірмәнділік мәселелер: адамның өршіл рухты тұлғалығы мен адамгершілік сапалардың өзіндік бір идеологиясы мен дидактикасы, қоғам туралы пайымдаулар арнасында өрбітіледі. Экзистенцияның түпмәні ұлттық идеяға келіп тіреледі, ол үшін дін, адамгершілік, отаншылдық т.б. құрылымдардың қажет екендігі туралы ұстанымдар құрылады. Бір қырынан жыраулар, оның арнайы идеологтары қызметін атқарса, екіншіден, көпшілігі өз теориясының практигі бола білді. Мысалы, Ақтамберді, Шалкиіз т.б. жыраулар соғыстарға қатынасып, қажет кезінде дінді де уағыздады.

XIX ғасырдағы Абай, Ыбырай, Шоқан сынды қазақ ағартушыларының ойтолғамдары да дінді назардан тыс қалдырмағандықтан, идеясының түпмәні өмірмәнділік толғаныстарға келіп тірелгендіктен, дін философиясындағы адам мәселесін айналып өткен жоқ. Бірақ бұларда ұраншылдықтан гөрі, ағартушылық сарындар, сыни көзқарастар, дін туралы толғаныстар басым болды. Бірақ, оларды жалпы ағартушылар деп бір атаумен бергенмен, біз зерттеп отырған тақырыпқа байланысты үшеуінің көзқарастары да әр түрлі болды: Ыбырай діни ағартушылық бағыт (дінді толықтай мойындайтын, бірақ зайырлы бағыт ұстанатын, білімге ұмтылған тұлға), Абай сын мен ағартушылық бағыт (Алланы сөзсіз мойындайтын «Адам бол» идеясымен қаруланған адамгершілікті тұлға), Шоқан қазақ халқының этнографиясы, оның ішіндегі діни дүниетанымдарын зерттеген зайырлылық-ағартушылық бағыт (еуропалық өмірсалтына жақын тұлға) ұстанған еді. Мысалы, Абай зерттеушілер атап көрсеткендей, адам болмысын дінге қатысты тұрғыдан зерделеуде батыстық философияға ұқсамайтын өзіндік тұтастанған ұғымдар мен түсініктер жүйесін құрды: «мен», «менікі», «тән», «тән қуаты», «тән құмары», «жан», «хайуан жаны», «адам жаны», «жан сыры», «жан қуаты», «жанның жарығы», «жанның кәсіби қуаты», «үш сую», «адам болу», «толық адам», «пенделіктің камалаттығы» т.б. [3].

Осыған сәйкес, бұл бөлімде қойылып отырған мәселені аша түсумен импликациялы түрде байланысты болып келетін XIX ғасырдың орта шенінен бастап, XX ғасыр басына дейін қайшылықты, пікірталасты арнада өрбіген Қазақ баласының тұлғасын қалыптастыру барысындағы ағартушылық саласын мынадай үш бағытта құрыла бастады деп айта аламыз: біріншісі, таза мұсылмандық ағартушылық – қадимшілдік, екіншісі, мұсылмандықпен қатар академиялық ғылым салаларын да оқыту – жәдидшілдік, үшіншісі – таза еуропалық білімге қарай бетбұрыс жасау. Соңғысын шартты түрде – «шоқаншылдық» деп атауға болады. Әсіресе, бастапқы екі бағыт арасында жүргізілген күрес бірнеше жылдарға созылды және қайшылықты бағытта өрбіді. Себебі, оның түп мәнінде «Қазақ жұртындағы тұлғаны қалыптастыруда дін қаншылықты орын алуы тиіс» деген сияқты сауалдар қойылған сыңайлы.

И. Гаспириинский негізін салған жәдидшілдікті бірнеше қазақ зиялыларымен қатар қолға алған ойшылдардың бірі – Ғұмар Қараш болатын. Ол догмалық ислам дінінен қарсы шығып, дінге өздігіншереформалар алып келуге ұмтылды, сөйтіп, өз ойларын батыл айта бастады: «Шариғаттың адам баласын ынсаптылық пен ізгі-ниеттілікке, тәртіптілікке, бауырластықта болуға баулитын нормаларын ерекше дәріптеді, ислам дінінің ғылым мен өнерді дамытуға ешқандай кедергі болмайтындығын еңбектерінде ғылыми негізде дәлелдеп көрсетті» [4].

«Айқап» журналындағы «Әулие-Ата хабарлары» деп аталатын мақаладағы XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басындағы Қазақ жеріндегі жағдай туралы айтылған мына пікірге назар салсақ: «Ишандар, қожалардан аяқ алып жүргісіз.Мешіттер бек көп болса да мектеп, медресе жоқ. Ешбір жерде сабақ оқушы балалар жоқ»Ғ. Қараш сынды ойшылдар қолға алған жәдидшілдік бағыттың туындауының заңдылығын мойындауымыз керек [5].

Ғұмар Қараштың идеялары да бір қарағанда, діни философия, екінші бір қырынан алғанда дін

философиясы бағыттарында өрбиді. Мысалы, дін философиясы бағытындағы толғаулары мен қара сөздері: қазақ даласындағы дінге сенім климатын жалпылама қарастыру, дінге деген реформаторлық бағыт, діни дүмше молдалар мен фанаттарды сынау, ескіше қадимшілдік оқытуға деген қарсылық т.б. Оның түсінігі бойынша, дінге сенімнің басты көрінісі – жүрекке иман келтіріп адамгершілік қасиеттерді сақтау болып табылады. О дүние туралы толғаныс пен құр құлшылық жасаудан, мысалы, бәдел қажылық т.б. гөрі өз халқына игі істер істеу, мұқтаждарға көмектесу, білімнің академиялық деңгейін арттыру. Ғұмар Қараш сопылықты, жалған діншілдікті жек көріп, оларды былайша сынады: «Ақ сәлделі төрдегі, Ана отырған діншілдер. Не бар істі дінменен, Өлшейтұғын міншілдер» [6]. Немесе: «Молдаш деген кісінің жетісінде сол елдегі атақты молдалармен қатар Ғұмар да шақырылды. Молдалардың аттанарында әкесінің педиясына арнаған ат пен түйені үй сыртына байлап, үйге кірген Молдаш баласы Әріпке айтқан сөзін өз құлағыммен есіттім. Ол былай: Е Шәріп, үй сыртына ат, түйе байланып қалыпты. Бұл қалай, біз құдалыққа келген жоқ едік қой.. Бұл қомағай молдаларға, соның бірі өзім, үлестірсең, олар алады да кетеді, бірақ одан келер әкені түк пайда жоқ. Тек атақ. Одан бұл малды бір мектеп пайдасына берген болсаң, қандай игілікті іс істеген болып, оқи алмай жүрген жетімдерге беріп, мектепке тартқан болсаң қандай сауап, ұлтқа қандай пайдалы болған болар еді, - деді Ғұмар...» -деп көрсетілген пікірлер де осының айғағы [7].

Сондай-ақ ол дін философиясы тұрғысынан адам өмірінің мағынасын таразылайды. Ғ. Қарашты зерттеушілер оның антропологиялық толғаныстарын дінге қатысты тұрғыдан былайша түсіндіріп береді: «Сондықтан, оның өлең туындылары мен өмірлік толғауларын талдай келе, негізгі түйіндері мен тұжырымдарын былайша жүйелеп көрсете аламыз: *Өмірдің мағынасы – Ождан. Өмір сүру тәсілі немесе арманы – Қайырымдылық. Тіршіліктің мұраты – Махаббат. Мақсаты – Ілім-білім үйрену. Өмірге берілетін есеп – Халқыңа қызмет ету. О дүние – ең соңғы, ең түпкі, ең ақырғы есеп*» [8].

Сондай-ақ, Ғ. Қараш қоғам мен діннің арақатынасы бойынша зайырлық қоғам үлгісінің талаптарына сай келетін пікірлерін де тиянақтайды: «Бізде, қазір де түрлі орындарда ресми рұқсаты бар қайырымдылық қоғамдар ашып, солар арқылы зекет, құрбандықтарымыздың пұлы жиналып мектеп-медреселер ашу, мұқтаж шәкірттерді оқыту, білікті мамандар алдыру, пайдалы кітаптар бастырып тарату – бірінші парыз» [9].

Өзінің діни философиясында адам мәселесімен кәсіби түрде шұғылданған қазақ ойшылдарының бірі – Шәкәрім Құдайбердиев болатын. Оның діни философиясындағы адам мәселесі негізінен түркі-қазақтық дүниетанымның орталық түсініктерінің бірі – этикоцентризмнен бастау алады. Бірақ ол этиканы құр схоластикалық діни идеологиямен немесе дидактикалық сарынмен емес, терең мәнді философиясымен дінмен байланыстыра келе байыптайды. Мысалы, «Үш анық» атты еңбегінде: «Адам ақиқатты бас көзімен көрмейді, ақыл көзімен көреді... Өлімнен соң бір түрлі тіршілік бар. Екі өмірге де керекті іс - ұждан. Ұждан дегеніміз - ынсап, әділет, мейірім», -деп байыпталған идеяларындалағандық осы дүниелік қана емес, о дүниелік болып келетін ұждан тек этиканың ғана емес, бұл дүние мен о дүниеге қатысты тұтас адам болмысының субстанционалдық негізі болып саналады [10]. Ол субстанцияның өзі күрделі, үш элементтен құралған: нысап, әділет, мейірім. Бұл Г.Ф. Гегельдің рух түсінігі тәрізді сатылап өрлеп жететін адамның негізгі мұраты: бірінші жаратушыны мойындау, екінші, адам жанының жоғары өрлеуі, үшінші, ұжданға сай арлы өмір сүру. Бірақ ол сонымен қатар адам болмысының маңызды және қажетті атрибуттарының бірі – «Таза ақыл» деп пайымдайды. Ол адамға ғана тән және қозғау салуды, іске қосуды, үнемі жетілдіруді қажет ететін динамикалы құбылыс: «Ақыл деген – денеге егулі дән. Суарса кіреді оған да жан. Адамның сыртқы дене жаралысы, Нәпсісі айуанмен анық теңдес. Бөлектігі – жалғыз – ақ таза ақылда, Өлің келсе, жол тапта соны емдес!» [11].

Ойшылдың адам болмысындағы жан мен тән туралы түсінігінің де өзіндік ерекшеліктері бар. «Қозғаған қуат – жан дейміз, Жан өсті жаннан сан дейміз. Сол жандар әсер берген соң, Жаралды сансыз тән дейміз. Жанына қарай тән салар», -деп пайымдалған толғаныстары, біріншіден, белсенді жан өзгенің емес, өзінің тәніне енеді, екіншіден, жан қуаты өзінен-өзі ғана емес, өзге де жандарға ықпал ететін субстанционалдық мәнге ие, көп тәнділік пен көп жандылық жүйе стихиялы түрде қалай болса, солай қосылмайды, сол тәннің қалауы арқылы бірігеді [11, 19 б.]. Жан мен тән бірігіп, тіршілік бастаған соң, оған ақыл еніп «Тән-Жан-Ақыл» құрылымын түзеді. Бірақ, бұл үшеуі детерминантты, импликациялы, иерархиялы бағынышты, әрі органикалық түзілімді

құрайды: «Ақыл деген өлшеусіз бір жарық нұр, Сол нұрды тән қамы үшін жан жұмсап жүр. Тағдырдың қиын, сырлы сиқырымен, Жан тәнге, ақыл жанға матаулы тұр. Жан тыныштық жатпайды тән қамын жеп, Тән бұзылса, тұрағым бұзылады деп. Ыстық, суық аштықтан сақтау үшін, Зұлымдық пен айланы қылады есеп» [11,85 б.].

Шәкәрім идеяларын тек қана діни философия ретінде бағалауға болмайды, дін философиясы тұрғысынан пайымдалған адам туралы пікірлері де бар. Мысалы, 1912 жылы «Айқап» журналына жарияланған «Менің бес сауалыма жауап беруіңізді сұраймын» деген тақырыпта жазылған мақаласындағы: «Алланың адамды жаратқандағы мақсаты не? Адамға тіршілік не үшін керек? Адамға өлген соң мейлі не жөнмен болсын рахат-бейнет бар ма? Ең жақсы адам не қылған кісі? Заман өткен сайын адамдардың адамшылығы түзеліп бара ма, бұзылып бара жатыр ма? Қай түрлі жауап берсеңіз де дәлеліңіз не?» бірінші сауалдың өзі, таза діниден гөрі философиялық толғаныс. Ол «Алла жаратты болды» деген кесімді императив қоймайды, мәселені ашық талқылауға шығарады және жауаптар қандай ма болмасын, оған дәлел болуы керектігін тиянақтап қояды. Немесе, Шәкәрімнің дін философиясы аясындағы тағы бір толғанысы адамзаттағы көп дінділік пен оның түпмәні туралы пайымдауларынан анық байқалады. Оны: «Бұл кездегі діндердің бәрі нашар, ешбірі түзу емес көңіл ашар. Өңкей алдау, жалғанды дінім дейді, тексерсең, ойың түгіл жаның сасар», -деген жолдармен қатар: «Әлемдегі діндердің түп мақсұты, үш нәрседе бұлжымай құшақтасар: Құдай – бір, ұждан – дұрыс, қиямет – шын, еш діннің мақсұты жоқ мұнан асар», -деп пайымдалған көзқарастарының шендестірілуі арқылы анық байқауға болады.

Ол «Адамнан артық жәндік жаралмаған», -деп адамды Алланың пендесі ретінде барша тірі мақұлықтан жоғары қояды да, оған Ғашықтық тән екендігі туралы тұжырыма келеді. Шәкәрім шығармашылығын зерттеуші Е. Сыдықов атап өткендей: «Тек Ақиқатқа жету арқылы ғана Құдайды тануға болады. Міне, сондықтан да ол Ғашығын байлықтан, тіпті жаннан да жоғары қояды», - деп бағалуының мәні осында [12]. Демек, Шәкәрім Құдайбердивтің діни және дін философиясындағы адам мәселесі, алдымен, адамның ізгіліктенген рухының Құдаймен тоғысуына келіп тіреледі, содан соң, адам өзінің Құдай жаратқан қабілетін ілім-білім арқылы өрістетіп отыруы тиіс екендігімен жалғасын тауып, түп мәнінде адам өмірдің мағынасын түйсінугі тиіс деген сияқты тұжырыммен тиянақталады.

Одан соң Кеңес үкіметінің орнауына байланысты, оның атеистік идеологиясына сәйкес, діни философия мен дін философиясы туралы отандық философтар тәуелсіздік алғанға дейін іргелі туындылар мен ізденістер жүргізбеді деуге де болады. Тек коммунистік идеологияның ықпалымен атеистік көзқарастар ғана барынша дамыды деп айта аламыз.

Олай болса, түркі-қазақ халқының тарихындағы дін туралы толғаныстар мен ондағы адам мәселесінің негізгі даму бағыттарын былайша жүйелеп көрсетуімізге болады. Бірінші, діннен адам болмысын туындатып, оның этикалық жақтарына баса назар аудару. Екіншісі, дәстүрлі исламдық діни философияны жаңғырта отырып, адам туралы ортодоксальді діни антропологияны негіздеу беталысы болды. Үшіншісі, еркін-ой мен ислам дінінің жаңа арналарын іздеуге талпыныс және діни сенімнің өзіндік бір «қазақы» үлгісін жасауға деген ұмтылыс. Бірақ, исламның діни философиясы барынша дамығанмен, дін философиясы жүйелі түрде, арнайы мектептер мен бағыттар арқылы қарыштап дамыды деп айта алмаймыз.

Олай болса, тарихи-философиялық талдауларымызды қорытындылай келе, олардың дін философиясындағы адам мәселесін байыптауын: «Тәңіршілдік», «Фарабишілдік», «Яссауишілдік», «Жыраулық», «Абай-Ыбырайшылдық», «Шоқаншылдық», «Жәдидшілдік», «Дүмшелік-Фанаттық», «Шәкәрімшілдік» т.б. деп шартты түрде атай отыра, бұл бағыттардың қазіргі қазақ даласындағы діни-психологиялық климатқа әсерін және олардың бағыттарының көріністері мен негізгі идеяларының бүгінгі күнге дейін сақталып отырғандығын атап өтуімізге болады. Шын мәнінде де, табиғи-биологиялық түрде сабақтасқан ұлттық болмыс бірлігі арқылы, ділдік-архетиптік түрде жалғасқан қоғамдық сананың тарихи жадысының тұтастығы арқылы, мәдени-әлеуметтік түрде ізденістер арқылы табылған руханияттар бойынша ата-бабамыздың дін философиясындағы адам мәселесі туралы толғаныстары қазіргі таңдағы осы мәселеге қатысты қазақ руханиятынан ерікті-еріксіз түрде көрініс тауып, жаңғырып отырады. Сондықтан да, біздің осы тарихи шолуларымыз, бір қырынан алғанда, қазіргі кездегі еліміздегі діни-психологиялық климат келбетін барынша толықтай саралауымызға мүмкіндіктер ашу үшін жасалды.

Олай болса, осы тарихи-философиялық талдаулар мен ретроспекциядан, бүгінгі Қазақстандағы діни-психологиялық климат пен дін туралы толғаныстардың бағдарын жүйелеп беру қажеттігі туындайды.

Қазіргі еліміздегі теориялық санадағы діни-танымдық дискурс халқымыздың діни сенімдерінің тарихы бойынша мынадай арналарға бөлініп отырғандығын және зерттеу бағдарларының қалай құрылып отырғандығын бағамдай аламыз.

Бірінші, қазақ халқы байырғы заманнан бері, яғни, мұсылманшылдық қазақ даласына енгеннен кейін, олар өз еркімен ислам дінін толықтай ұстанған деген бағыттағы көзқарастар жүйесі. Бұнда ислам дінінің жалпы тарихы, исламтану, қазақ даласындағы ислам, қазақ жеріндегі ойшылдардың ислам діні туралы көзқарастары, қазіргі исламның жай-күйі және оны әрі қарай жетілдіру қажеттігі т.б. бағыттағы зерттеулер жүргізілуде.

Екінші, түркі-қазақ халқы бұрыннан тәңіршілдік дінге сенген деп пайымдайтын түсініктер. Олар тәңіршілдіктің философиясы, тәңіршілдік тарихы, оның шамандық сияқты бағыттары, түркі халықтарындағы тәңіршілдіктің сарқыншақтары т.б. мәселелермен шұғылданады.

Үшіншісі, осы екі бағытты бітістіруге тырысып, дін философиясы мәселелерімен шұғылданатындар. Олар исламдық пен тәңіршілдіктің кіріктірілген үлгілері, бұрынғы тәңіршілдік пен кейінгі исламдық дәстүрлер, исламдық пен тәңіршілдік сенімнің тарихи негіздері сияқты мәселелер мен шұғылданатындар, сондай-ақ, қазақ қоғамының тарихында ислам дініне деген «жеңіл-желпі» ғана сенім болғандығын атап өтетіндерді де осы бағытқа жатқызуға болады.

Төртіншісі, бұрынғы кеңес дәуіріндегі атеистік бағытты немесе скептицизмді қолдаушылар. Олар дінге деген сыни көзқарастарын жариялайды, қандай-ма болмасын сенімдерге үнемі бейтарап қатынаста болады, тіпті болмаса, дін туралы сөз қозғауға құлшынбайды.

Ал бұқаралық санада, жалпы халықтық діни-психологиялық климатты тұтастай зерделесек, діни сенімнің дәрежесі мәселесіне қарай ойыссақ, еліміздің 70 пайыздан астамы ислам дініне сенетіндігі бойынша байыптасақ, оларды мынадай топтарға ажыратуға болады: фанаттық исламға бет бұрғандар, зайырлылық исламды ұстанатындар, «Мен – мұсылманмын» деумен шектеліп, оның шарттарын қатаң ұстанбайтындар, исламға бейтарап қарайтындар немесе одан қашқақтайтындар.

Атеистік кеңістік күйрегеннен кейін, Қазақстанда да шағын пансионаттардан бастап, университеттерге дейінгі діни оқу орындары ашыла бастады. Шындап келгенде, еліміздегі оқу орындарындағы білім беру жүйесі мен дінді зерттеу бағыттарын және діни-психологиялық климатты екіге ажыратуға болады. Біріншісі, діни философияны негізге алып, ислам дінін уағыздаумен, насихаттаумен, діни идеологияландырумен шұғылданса, екіншісі, дін философиясын негізге алып, зайырлылықты насихаттап, фанаттық пен дінді асыра дәріптеумен келіспейді. Келесі бір «айқынсыз» деп атауға болатын бағыт, шындығында, дін философиясы, әлде, діни философия екендігі белгісіздеу болып келетін бағдармен жүреді немесе бұның ара жігіне аса назар аудармай, өзінің пікірлерін екі арнада да жариялай береді. Осы тұста, айтап кететін тағы бір маңызды жайт, дінмен шұғылданып отырған зерттеушінің жеке ұстанымы мен мамандығына, қойылып отырған мәселеге т.б. байланысты көптеген жайлар ашылады. Мысалы, теолог, әлде философ, әлде дінтанушы ма – мәселені кім зерттеп отыр, сонымен қатар, олар қандай дінді зерделеп отыр, сондай-ақ діндегі қай мәселені қарастырып отыр т.б.

Бірінші діни философияны негізге алатын бағыттың өзін, төзімді исламдық және радикалдық бағыттағы исламдық деп екіге ажыратуымызға болады.

Төзімділік бағыт қоғамның зайырлы үлгісін, қазіргі қоғамымыздың дінге сенім деңгейін, қазақ ұлтының жергілікті халық екендігін басшылыққа алып, ұлттық таным-түсінікпен мұсылман дінін кіріктіруді, кейде бірегейлендіруді басшылыққа алса, радикалдық бағыт жасырын түрде болсын, кейде ашық түрде болсын діни фанаттық жолды дұрыс деп есептеп, тылсым миссионерлік ұстаным жүргізеді.

Елімізде, қазіргі таңда исламның діни философиясы да, ислам дінінің философиясы да әлі толықтай дамымаған, өз арнасына түспеген бағыттар деп айта аламыз. Оның бірден-бір себебі, 70 жылдық кеңестік атеистік кезеңдегі идеология салдарынан діннен қол үзіп қалғандықтан, екіншіден, қазақстандықтар, жалпы ол дәуірде орыс тілінен басқа шет тілін, әсіресе араб тілін жетік меңгерген жоқ, үшіншіден, бұл бағыттар өздерінің даму арнасын іздестіру үстінде. Дегенмен, қазіргі таңда еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін дін философиясына және діни

философияға келіп саятын бағыттар да жоқ емес.

1. Діни философия туралы толғаныстар, көп жағдайда, христиандық және исламдық арналарға бағытталған, әсіресе, мұсылмандық діни философияға деген бет бұрыстар жоқ емес. Одан туындайтын, діни психология, діни элеуметану, дін тарихы сияқты бағыттар да соңғы уақыттарда даму арнасын іздеу үстінде.

Қазақстандағы исламның діни философиясы, әрине, орта ғасырдағы схоластика мен догматтарды уағыздаумен шұғылданбайды, оның уақыты өткен. Дегенмен, исламның діни философиясын зерттеу барасында, апологетика мен идеология, қазақ ойшылдарындағы исламның діни дүниетанымын зерттеу сияқты бағыттар бар. Мысалы, ислам дінінің қоғамдық өмірдің барлық саласын таралуын қуаттайтын пікірлер, тарихи тағлымдарға жүгінеді, діни мәтіндерден қазіргі ғылыми тұжырымдарды іздестіреді, әр түрлі мистикалар мен мифтерді реалдандыруға деген ұмтылыстарын байқатады.

2. Дін философиясы арнасындағы зерттеулердің негізгі бағыттары: ислам мен христиан дінінің философиясы, тәңіршілдік философиясы, зайырлы және көпконфессионалды қоғам үлгісі туралы, исламға дейінгі басқа да діни сенімдердің философиясы, кей сәттерде еркін-ой сананың элементтері, діни экстремизмге, терроризмге қарсы күрес шаралары хақында, дінтанулық оқу орындарындағы ғылыми пәндерді одан әрі жетілдіру т.б.

Осыдан туындатып, қазіргі таңда діни дүниетаным мен дін философиясы бойынша, кей сәттерде екі көзқарастың пікірталасы арқылы қызу талқыланып жатқан мынадай түйткілді нақты антропологиялық мәселелерді жинақтап көрсетуімізге болады.

1. Ұлттық салт-дәстүр мен исламдық құндылықтар арасындағы үндестіктер мен ерекшеліктер туралы. Ислам дінін аса қуаттаушылар шариятта жазылмаған қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрпын жоққа шығаруға тырысады. Мысалы, «Осы орайда, біз өмір сүріп отырған қоғамда әлі де өз үстемдігін жоя қоймаған кейбір наным-сенімнің ислам дәстүріне кереғар екендігін немесе мынау ислами әдет деп оған мүлдем жат нәрселерді әдетке айналдыруға талпынып жүргендердің арақидік кездесіп жататынын атай кетуіге тиіспіз», -деген бағыттағы көзқарастарды атап өтуге болады[13]. Ал ұлттық мүддені көздеушілер олардың қазақы құндылықтар екендігін, оларды сақтап, қайта жаңғырту қажеттігін ұсынуда. Осыған байланысты, кейбір көзқарастар ұлттық құндылықтар мен исламдық құндылықтар өзара кіріккен, бірімен-бірі үндес деген пікірлерін тұжырымдаса, кейбір ұстанымдар ол қайшылықтарды ашып беріп, қазіргі қоғамда оңды шешімін табуын қалайды. Бұл шындап келгенде, адам құндылығы мен оның өмір мәнділік ұстанымдары қандай болуы тиіс деген іргелі сауалдарға келіп тіреледі.

2. Дінге сенімділік деңгейі қандай болуы тиіс екендігі. Бұл сала бойынша да, дінге деген көзқарас әр адамның жеке басының ісі немесе қазақ халқы исламдық шарттарды бұрыннан да қатаң сақтамаған, сондықтан да сенімнің осындай климаты сақталуы тиіс деп санайтындар мен оның шарттары қатаң сақталуы қажет деп санайтындар арасында пікір таластар өрбу үстінде. Ол мектеп оқушысы намаз оқуы қажет пе, неше жастан бастап оқуға болады деген сияқты екі ұшты сауалдар легін қалыптастырып отыр.

3. Исламдағы әйел мәртебесі және оның гендерлік саясатқа қатынасы. Бұл мәселе бойынша да екі қайшылықты пікірлер қалыптасып отыр: бірі – исламдағы әйел мәртебесі әлемдік гендерологияға сәйкес келеді десе, екіншісі – екі бағыт сәйкес емес, сондықтан біз исламдағы әйел мәртебесіне деген көзқарасымызды немесе әлемдік гендерлогиялық ұстанымдарды өзгертуіміз керек деп санайды. Ал кейбір гендершілдер бұл мәселеге ашық қатынаспайды. Осыған байланысты, кейбір исламшылдар әлемдік гендерологияға деген өздерінің қарсылықтарын да білдіріп отыр. Кейбір зерттеушілер діндегі әйел мәселесін дін философиясы тұрғысынан рационалды түрде қарастырады.

4. Қоғамымыздағы діни зайырлылық үлгіні қалай құрамыз деген мәселе де өз кезегінде өзекті және пікір таласты болып келеді. Бұл қоғам мен мемлекетке қатысты мәселе болғанмен, түптеп келгенде, адамға, оның өмір салтына тікелей қатысты. Осыған байланысты, шет елдік тәжірибелерге сүйеніп, қай мемлекеттің зайырлы қоғам үлгісін қалай пайдаланамыз деген сауал бойынша да, әр түрлі көзқарастар қиюласып тұр: Түркияның, Францияның, тіпті көрші Өзбекстанның үлгілері туралы идеялар ұсынылуда. Кейбір зиялы қауым өкілдері Қазақстанның өзіндік зайырлы үлгісі болуы қажет дегенмен, оның нақты тұжырымдамасы мен ұстанымдары

ұсынылмаған. Осыған байланысты «байсалды ислам», «қазақы ислам» деген сияқты нұсқалар да қылаң беріп келеді.

5. Діни экстремизм мен терроризмге қарсы күрес шаралары, оның шығу тегі мен таралу қаупі туралы пікірталастар да нақты бір ұстанымдармен қамтылмаған, тек мемлекет тарапынан күштеу шаралары мен әсер ету тетіктері жеңіл үгіт-насихаттар ғана бар. Дін адам үшін оның рухани ұйымын қорғаудың және тәнін сақтаудың үйлесімді амалы ретінде алға шығады. Діни талаптар мен ережелерді сақтау бүгінгінің әлеуметтік процестерін реттеді және аман қалуда сенімділік, тұрақтылық жағдайларын орната отырып, тыныш және тату келешек өмірдің мүмкін екендігіне сенімділік ұялатты. Жат бағытқа бет бұрған діни сенім өкілдеріне қандай шаралар қолдануға болады? деген сауал теориялық-бұқаралық санада, қоғамдық-ағарту мекемелерінің қызметкерлерінде т.б. күн тәртібінде тұр. «Дін мен саясат қоғамның маңызды салалары бола тұра әрбір тарихи кезеңде жаңаша қарастыруды, талдауды қажет етеді. Өткен ғасырларда саясат дінге бағынса, қазіргі заманда әлемдегі елдердің басым көпшілігінде дін қоғамдық басқару жүйесінен шеттетіліп, діннің өзіне қатысты түрлі саясат жүргізіледі. Қазіргі таңда діни ұйымдар аса маңызды қоғамдық бірлік болып есептелінеді. Діни плюрализм құбылысы басым болған қоғамдарда конфессиялар мен мемлекет аралық қатынастар ерекше діни саясатты қажет етеді» [14].

6. Еліміздегі дінтану пәнін оқыту мәселесін реттеу. Бұл үрдісте, дінтану пәнінің бағдарламасына не ену керек, оны кім оқыту қажет, қай сыныптан бастау енгізген дұрыс, бағдарлама қалай құрылуы тиіс деген сияқты әлі шешімін таппаған сан түрлі сауалдар қоюға болады. Осы орайда, Н. Байтенова оның түйткілді тұстарын атап өтеді: «Біз зайырлы мемлекетте өмір сүріп жатқандықтан, оқу орны зайырлы оқу орны болғандықтан, дінтанушы мұғалім оқу орнында сабақ беру барысында бірде бір дінді, тіпті дәстүрлі дінді де насихаттауға, сабақ орнына уағыз оқуға құқылы емес. Осыған байланысты дінтанудан сабақ беруге діни қызметкерлерді де тарту мәселесі көтеріліп жүр. Бұл әрине, дұрыс емес, мектепке дінтануды енгізу діни білім беру дегенді білдірмейді» [15].

Сондай-ақ Г. Нұрышева да бұл мәселедегі маңызды ахуалдарды түйіндейді: «Біздің ойымызша, «Дінтану» пәні жоғары білім берудің мемлекеттік стандартына міндетті пән ретінде енгізілуі қажет. Бұл пәнді зерттеу аясында студент жастар әлемдік және ұлттық діндер, дәстүрлі емес сенімдер, деструктивті секталар туралы, діни секталар өздерінің қатарларына жастарды көптеп тарту мақсатында жүргізетін сананы арбаудың әр түрлі әдістері туралы іргелі дінтанулық білімдерді игеру мүмкіндігіне ие болады» [16].

Бұл ахуалдар дін философиясындағы адам мәселесіне тікелей қатысты және осы саланың арнайы мамандары ғана шешуі тиіс мәселе емес, дін психологиясы, дін әлеуметтануы, дін педагогтары, діни саясат т.б. бірлесе ұмтылуы тиіс өзекті түйткілдер болып табылады. Ал дінмен шұғылданатын философтар осындай тәжірибелік мәселелердің шешімін табуы үшін оған теориялық ұстанымдарды беруі тиіс.

Сонымен қатар, бүгінгі Қазақстандық ғылыми дискурс аясында дін философиясының теориялық-әдіснамалық жақтарын қалай ұсынамыз, ондағы антропологиялық бағытты қалай жандандырамыз деген сауал қою біз зерттеп отырған мәселеге тікелей қатысты перспективті бағдар болып табылады. Осыған байланысты, азды-көпті пікірлер айтылу үстінде. Кейбір зерттеушілер, ислам дініне байланысты зерттеулер реконструкциялық бағытта жүруі тиіс деп есептейді: «Қорыта айтқанда, бұндай ғылыми зерделеу беталыстары прагматистердің философияны реконструкциялау тәсіліне сәйкес, «дінтануды реконструкциялаудың» (діннің рухани және материалдық практикалық мақсаттарын шешуді қолға алатын – *инструменталистік*, діни сенімдердің тәжірибелік тексерілуі және сыналуда ашық мүмкіндік алуына жол беретін – *эксперименталистік*, қазіргі жағдайдағы діни сана мен жеке тұлға сенімдерінің шығу тегін зерттейтін – *генетикалық* тұрғы) және «деонтологиялаудың» (ресми дін иелері мен теориялық сенім иесінің әлеуметтік-этикалық жауапкершілігінің өлшемдерін жасайтын гуманистік тұрғы т.б.) дәуірі келіп жеткендігін және оның маңыздылығын әйгілейді» [17].

Осыған байланысты, біз дін философиясымен қатар, діни философия, әсіресе, мұсылмандық бағыттары өркендеуі тиіс деп санаймыз. Келесі кезекте, мұсылмандық дін философиясының қазіргі таңдағы даму бағдарының әдіснамалық-теориялық-тәжірибелік негіздерін былайша тиянақтап береміз. Бірінші, жалпы әдіснамалық бағдарлар.

- әлемдік сахнадағы дін мен теологияның барлық түрлерінің дамуына үлес қосып, олар мен

бәсекелесе алатындай деңгейдегі зерттеулер жүргізу;

- дін психологиясы, дін феноменологиясы, дін әлеуметтануы салаларын жетілдіре түсу;

- еліміздегі діни-психологиялық климатты зерттеп, оның болашақтағы даму бағдарын анықтап алу, болжамдар ұсыну т.б.

Сондай-ақ мынадай теориялық мәселелерді туындатып, жинақтап былайша ұсынуымызға болады:

- діни таным аймағындағы қайшылықты мәселелерді шешіп, нақты тұжырымдарды қоғамдық ойталқыға салу;

- діни пікірталастарды ашық қалдыру, теориялық сана елей бермейтін әлеуметтік желілердегі қоғамдық пікірге дейінгілердің бәріне аса мән беріп, оны зерттеу;

- реті келгенде, еркін ой-сана мен әр түрлі бағыттағы көзқарастар жүйесіне ерік беру және пікірталастар өрбіту т.б.

Келесі кезекте, таза тәжірибелік бағдарларды былайша тиянақтап бере аламыз:

- мектептерде оқытылатын дінтану пәнінен бастап, діни сауаттылықты арттыратын пәндердің бағдарламаларын жүйелеу;

- діни экстремизм мен терроризм қарсы күрес жолдарының жаңа әдіснамаларын ұсыну;

- дін мен қоғам дамуының өзара үндестігін қамтамасыз ету, дінге қатысты барлық саяси және мемлекеттік мәселелерге дінтанушы ғалымдарды кірістіру т.б.

Қорыта айтқанда, қазіргі Қазақстандағы дінге қатысты ойтолғамдар мен нақты тұжырымдардың ұсынылмауы дін философиясындағы адам мәселесін тиянақтап зерттеуді және болашақтағы даму бағдарларын анықтауды, сөйтіп, теорияны үнемі тәжірибемен ұштастырып отыруды талап етіп отырғандығы сөзсіз.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Suleyman Uludag. Islam Dusuncesinin yapisi, Dergah yayin. - Istanbul, 1994. – 286 p.
- [2] Ай, заман-ай, заман-ай. (Бес ғасыр жырлайды): 2 т. – Алматы: РББ, 1991. – Т.1. – 384 б.
- [3] Асқар Л.Ә., Мажинбеков С.А., Құранбек Ә.А., Әлиев Ш.Ш. Қазақ мәдениеті мен философиясындағы жан мен тән мәселесі//Әл-Фараби және заманауи Қазақстан философиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 94-120 бб.
- [4] Өзбекұлы С., Исмаилов А. Ғұмар Қараштың қоғамдық-саяси және құқықтық көзқарастары. – Алматы, 2005. – 94б.
- [5] Көшімов М. Әулие-Ата хабарлары//Энциклопедия «Айқап». / Бас редактор Р. Нұрғалиев. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 366б.
- [6] Қараш Ғ. Замана. - Алматы: Ғылым, 2000. – 236б.
- [7] Өтеп Бекетов естелігі. Қолжазба, Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігі Орталық Ғылыми кітапхана. (ОҒК), Сирек кітаптар мен қолжазбалар бөлімі. - Алматы, 2004. – 1602-папка, 3-бума, 18-дәптер.
- [8] Аташ Б.М. Ғұмар Қараштың өмірі мен шығармашылығы. – Алматы: 2014. – 250 б.
- [9] Қазақ газеті/ Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – 560б.
- [10] Шәкәрім. Үш анық. – Алматы: Ғылым, 1991. – 80 б.
- [11] Құдайбердиев Ш. Өлеңдер мен поэмалары. – Алматы: Жалын, 1988. – 207 б.
- [12] Сыдықов Е.Б. Шәкәрім: ғылыми-танымдық басылым. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ, 2013. – 444 б.
- [13] Изекпиев А. Хадистегі харам мен халал ұстану әдеті //«Исламтану және араб филологиясы» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары: Нұр-Мұбарак Египет Ислам мәдениеті университеті. - Алматы: Нұр-Мұбарак баспасы, 2012. – Т.8. – 160-165 бб.
- [14] Шубаева У.К. Қазақстан Республикасындағы діни жағдай және оның мемлекет қауіпсіздігі үшін маңыздылығы // С.ғ.д., проф. Шалтықов Әміржан Есләмұлының 75 жылдық мерей тойына арналған «Кеден саясаты және ұлттық қауіпсіздік» тақырыбындағы халықаралық ғылыми– практикалық конференция материалдары жинағы, 25-26 сәуір, 2014 жыл. – Алматы: Абай ат. ҚазҰПУ, 2014. – 481-484 бб.
- [15] Байтенова Н. Қазақстандағы дінтану пәнін оқытудың бүгінгі мен болашағы// «Исламтану және араб филологиясы» атты халықаралық ғылыми– тәжірибелік конференция материалдары: Нұр-Мұбарак Египет Ислам мәдениеті университеті. - Алматы: Нұр-Мұбарак баспасы, 2012. - Т.8. –172-175 бб.
- [16] Нұрышева Г.Ж. Жоғары оқу орындарындағы дінтанулық білім – Қазақстан Республикасы ұлттық қауіпсіздігі негіздерінің бірі//Қазақстан дінтанушыларының Екінші форумы материалдар жинағы. – Астана, 2012. – 65-68 бб.
- [17] Аташ Б.М. Діни экстремизм мен терроризмнің алдын-алу шаралары: теориядан практикаға бет бұрыс (әдістемелік нұсқау). – Алматы:Мерей, 2007. – 50б.

REFERENCES

- [1] Suleyman Uludag. Islam Dusuncesinin yapisi, Dergah yayin. Istanbul, 1994. 286(in Turk.).
- [2] Aj, zaman-aj, zaman-aj. (Bes gasyr zhyrlajdy): 2 t. Almaty: RBB, 1991. T.1., 384(in Kaz.).
- [3] Askar L.A., Mazhinbekov S.A., Kuranbek A.A., Aliev Sh.Sh. Kazah madenieti men filosofijasyndagy zhan men tan

- maselesi. Al-Farabi zhane zamanauı Kazakhstan filosofıjasy. Almaty: Kazah universiteti, **2012**. 94-120 (in Kaz.).
- [4] Ozbekuly S., Ismailov A. Gumar Karashtyn kogamdyk-sajasi zhane kutyktyk kozkarastary. Almaty, **2005**. 94(in Kaz.).
- [5] Koshimov M. Aulie-Ata habarlary. Jenciklopediya Ajkap. Bas redaktor R. Nurgaliev. Almaty: Kazah jenciklopedijasy, **1995**. 366(in Kaz.).
- [6] Karash G. Zamana. Almaty: Gylym, **2000**. 236(in Kaz.).
- [7] Otep Beketov esteligi. Kolzhazba, Kazakhstan Respublikasy Bilim zhane gylym ministrlygi Ortalyk Gylymi kitaphana. (OGK), Sirek kitaplar men kolzhazbalar bolimi. Almaty, **2004**. 1602 papka, 3 buma, 18 dapter(in Kaz.).
- [8] Atash B.M. Gumar Karashtyn omiri men shygarmashylyry. Almaty: **2014**. 250(in Kaz.).
- [9] Kazah gazeti. Bas redaktor A. Nysanbaev. Almaty: Kazah jenciklopedijasy, **1998**. 560(in Kaz.).
- [10] Shakarim. Ush anyk. Almaty: Gylym, **1991**. 80(in Kaz.).
- [11] Kudajberdiev Sh. Olender men pojemalary. Almaty: Zhaly, **1988**. 207(in Kaz.).
- [12] Sydykov E.B. Shakarim: gylymi-tanyndyk basylym. Almaty: KR BGM GK FSDI, **2013**. 444(in Kaz.).
- [13] Izekshov A. Hadistegi haram men halal ustanu adeti. Islamtanu zhane arab filologijasy atty halykaralyk gylymi-tazhiribelik konferenciya materialdary, Nur-Mubarak Egipet Islam madenieti universiteti. Almaty: Nur-Mubarak baspasy, **2012**. T.8, 160-165(in Kaz.).
- [14] Shubaeva U.K. Kazakhstan Respublikasyndagy dini zhagday zhane onyn memleket kauipsizdigi ushin manyzdylygy. S.g.d., prof. Shaltykov Amirzhan Eslamulyyn 75 zhyldyk merej tojyna arnalgan Keden sajasaty zhane ulttyk kauipsizdik takyrybyndagy halykaralyk gylymi- praktikalyk konferenciya materialdary zhinagy, 25-26 sauir, 2014 zhyl. Almaty: Abaj at. KazUPU, **2014**. 481-484(in Kaz.).
- [15] Bajtenova N. Kazakhstan dintanu panin okytudyn bugini men bolashagy. Islamtanu zhane arab filologijasy atty halykaralyk gylymi- tazhiribelik konferenciya materialdary, Nur-Mubarak Egipet Islam madenieti universiteti. Almaty: Nur-Mubarak baspasy, **2012**. T.8, 172- 175(in Kaz.).
- [16] Nuryseva G.Zh. Zhogary oku oryndaryndagy dintanulyk bilim – Kazakhstan Respublikasy ulttyk kauipsizdigi negizderinin biri. Kazakhstan dintanushylarynyn Ekinshi forumy materialdar zhinagy. Astana, **2012**. 65- 68(in Kaz.).
- [17] Atash B.M. Dini jekstremizm men terrorizmnin aldyn-alu sharalary: teorijadan praktikaga bet byrys (adistemelik nusku). Almaty: Merej, **2007**. 50(in Kaz.).

¹К. К. Калдыбай, ²Т.К. Абдрасилов, ³М.О. Насимов

¹МКТУ им. К.А.Ясауи, г. Туркестан, Казахстан, e-mail:kaldibaykaynar@list.ru;

²МКТУ им. К.А.Ясауи, г. Туркестан, Казахстан, e-mail:turganbay33@mail.ru;

³Университет «Болашақ», г. Кызылорда, Казахстан, e-mail: nasimov_m@mail.ru

ПРОБЛЕМА ЧЕЛОВЕКА В РЕЛИГИОЗНОМ НАСЛЕДИИ СОВРЕМЕННЫХ КАЗАХСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ

Аннотация. В данной статье рассматриваются религиозные, философские проблемы, национальное познание и рассуждение о мироздании в идеях казахских мыслителей.

В связи с этим, мы, сопоставляя продвижение проблемы человека в религиозных рассуждениях, начиная с древних времен и заканчивая сегодняшним днем, связали ее с современностью. От этого он озвучил тревожные проблемы современного Казахстана, которые должны быть решены: внести вклад в развитие всех видов религий и теологии на мировой арене, проводить исследования на конкурентоспособном с ними уровне; усовершенствовать сферы психологии религии, феноменологии религии, социологии религии; исследовать религиозно-психологический климат в нашей стране и определить направление его развития в будущем, предоставить прогнозы и т.д. Также он обозначил следующие теоретические проблемы и предложил их решение следующим образом: решить противоречивые проблемы в области религиозного познания, вынести конкретные выводы на обсуждение общества; оставить открытыми религиозные дискуссии, и обратить особое внимание на общественное мнение вплоть до мнений в социальных сетях, которым теоретическое сознание не уделяет достаточного внимания, и исследовать их; при удобном случае дать волю системам мнений в направлении свободного сознания и различных направлениях, создавать дискуссии.

Ключевые слова: религия, философия, человек, духовность, моральные качества.